

НЕЗАЛЕЖІСТЬ КАРФАГЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ СВЯЩЕННОМУЧЕНИКА КИПРІАНА КАРФАГЕНСЬКОГО

THE INDEPENDENCE OF THE CARTHAGE CHURCH IN THE EPISTOLARY HERITAGE OF THE HOLY MARTYR CYPRIAN OF CARTHAGE

Сучасні відносини між автокефальними Помісними Православними Церквами складні й напружені. Про це свідчать крайні наслідки міжцерковних непорозумінь, а саме факти розірвання єхаристійного спілкування. Аналізуючи міжправославні відносини останніх чотирьох десятиліть, констатуємо, що всі найрезонансніші конфлікти стосувалися церковної організації. Найбільше непорозумінь у міжправославних відносинах виникає у зв'язку з питанням автокефалії. Спроби вирішення важливих сучасних проблем церковного устрою світськими й зовнішньополітичними методами: розірвання спілкування, висловлення недовіри, відкликання постійних представників, закриття представництв і храмів при них – уподібнює Церкву світській секуляризованій установі.

У статті проаналізовано проблему належності Карфагенської Церкви, викладену в епістолярній спадщині отця Західної Церкви III ст. священномученика Кипріяна Карфагенського. Установлено, що в середині III ст. Церква Північної Африки, будучи незалежною, зазнала втручання із боку римського єпископа Стефана. У зв'язку з цим Карфагенська Церква була змушена як на соборному, так і на богословсько-полемічному рівні відстоювати особливості свого внутрішнього життя та автокефалію.

Ключові слова: Кипріан Карфагенський, Кафолічна Церква, помісна Церква, еклезіологія, єпископ.

The article analyzes ecclesiological views on the

* Кандидат наук із богослів'я, доцент, доцент кафедри богослів'я та філологічних дисциплін та учений секретар Київської православної богословської академії

** PhD in Theology, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of Theology and Philology and Scientific Secretary of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

Використання керівними структурами Помісних Церков у побудові міжцерковних взаємин лише адміністративних ресурсів створює невідповідність між Священним Переданням і церковно-адміністративними органами. У такому разі фундаментальні еклезіологічні засади, на яких базується устрій Церкви, зі способу церковного життя можуть перетворитися в номінальну теоретичну дисципліну.

За двотисячолітню історію існування Церква накопичила колосальний досвід розв'язання складних ситуацій у міжцерковних стосунках. Чимало питань, що постали у зв'язку з виникненням окремих прецедентів, вдалося вирішити шляхом спілкування й діалогу, а далі тривав довгий процес апробації прийнятих рішень і їх поступової рецесії. Одним із таких моментів в історії Церкви були непорозуміння між предстоятелем Римської Помісної Церкви папою Стефаном I († 257 р.) та предстоятелем Карфагенської Помісної Церкви єпископом Кипріяном († 258 р.). У процесі епістолярної дискусії вони торкнулися проблематики юрисдикційного та догматичного характеру і вийшли на загальноцерковний рівень.

У пошуках шляхів подолання проблем сучасного церковного життя розглянемо ситуацію Карфагенської Церкви у III ст., яка зазнала втручання у свої внутрішні справи з боку римського єпископа

Стефана I, а також проаналізуємо осмислення церковної незалежності в епістолярній спадщині Кипріяна Карфагенського.

ecclesiastical independence of the Holy Father of the Church of Cyprian of Carthage (200-258 years). In the third century, the Carthaginian Church numbered more than one hundred bishops located in the Roman provinces: Proconsular Africa, Numidia and Mauritania. The persecution of Christians in the Roman Empire in the Eastern and Western Local Churches raised the question of how people baptized in heretical and schismatic communities should be admitted to the Church. Novatian's split also occurred. The Roman Church received such people through the sacraments of repentance and anointing, and the Church in Carthage through repeated baptism. Disputes arose between the head of the Church of Rome, Pope Stephen I and the head of the Church of Carthage, Cyprian. The Pope demanded that the Carthaginian Church adhere to Roman practices. Arguing the practice of the Carthaginian church during the repeated baptism, Cyprian was forced to defend the independence of the African Church from the intervention of Pope Stephen I. The creative and epistolary heritage of Cyprian of Carthage outlines the teachings of the bishop and his independence as head of the Local Church. Cyprian affirms the equality and independence of the Local Churches and states that each is a Catholic, that is, the whole Church of Christ in a particular place and time.

Key words: Cyprian Carthage, Catholic church, Local Church, ecclesiology, bishop.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати історико-канонічні та богословські аспекти незалежності Карфагенської Церкви, викладені в листах священномученика Кипріяна Карфагенського. Реалізація поставленої мети передбачала виконання таких завдань:

- визначити юрисдикційний статус Карфагенської Церкви в середині III ст.;

- виявити причини й наслідки полеміки між папою Стефаном та єпископом Кипріаном;

- проаналізувати переписку Кипріяна Карфагенського і папи Стефана;

- здійснити богословський аналіз еклезіологічних поглядів Кипріяна Карфагенського щодо помісної Церкви та її предстоятеля.

Як першоджерело використано листи і твори Кипріяна Карфагенського в перекладі з латинської мови викладача Київської духовної академії другої половини XIX ст. Д. А. Підгурського, які були опубліковані у двох частинах в книжковій серії «Бібліотека творень св. отцевъ и учителей Церкви западныхъ, издаваемая при Кіевской Духовной Академіи» (1860–1861 pp. 1891 p.).

Творчу спадщину священномученика Кипріяна Карфагенського досліджували чимало богословів. Зокрема, його епістолярну спадщину в контексті церковної незалежності вивчали: викладач КДА Д. Підгурський, свящ. О. Молчанов, протопр. М. Афанасьєв, проф. О. Покровський, Поль Меттеї, прот. Д. Нецветаєв та ін.

У III ст. Церква Христова в Північній Африці за кількістю пастви, сповідників, мучеників, місцевих епархій і духовенства була одним із найбільших і найважливіших осередків церковної організації у Римській імперії. У політичному плані адміністративним центром північно-африканської області було місто Карфаген, яке на той час за своїми архітектурними ансамблями, торгово-економічним потенціалом, культурним середовищем поступалося лише Риму [Нецветаєв Д. прот., 2018, с. 14–21]. Як у східних провінціях імперії, де столичні міста стали осередками місцевого церковного життя, так і Карфаген був кафедральним містом місцевого першоїєрарха, центром церковного життя Північної Африки. Карфагенські єпископи керували церковними справами не тільки Проконсульської Африки, але й Нумідії та Мавританії [Киприан Карфагенский, 1879, Кн. 1.; Ч. 1, с. 137]. У Карфагені проводилися обласні собори єпископів, яких у цьому регіоні, за свідченням пам'яток місцевої соборної діяльності, налічувалося понад 100 [Мнение епископов..., 1914, с. 721]. Мовою канонічних правил IV ст, які

затвердили звичаєве право першості ієрархів столичних міст кількох провінцій, Карфагенська Церква була митрополичим округом місцевих парафій-єпископій на чолі з митрополитом. За своїм юрисдикційним статусом це була незалежна автокефальна Помісна Церква. На це вказує розміщення митрополичої кафедри у столичному місті окремої римської області, наявність потужного адміністративного церковного центру та активна соборна діяльність на чолі з першим єпископом – місцевим митрополитом тощо. Про існування митрополій, які були незалежними, свідчать 34-те апостольське правило, 5-те і 6-те правила I Вселенського Собору (325 р.) [Правила Православної Церкви, 2015]. У поясненні 2-го правила II Вселенського Собору (381 р.) візантійський тлумач канонічних правил Феодор Вальсамон зазначає, що предстоятелі цих Помісних Церков були автокефальними митрополитами [Правила Святых Вселенских Соборов съ толкованиями, 1886–1887, с. 86].

У 249–259 рр. предстоятелем Карфагенської Церкви був священномученик Кипріан. Він походив з аристократичної сім'ї, був викладачем риторики. Навернувшись у християнство, став пресвітером, а згодом єпископом Карфагенським. Кипріан відзначався активною архіпастирською, соборною і міжцерковною діяльністю, написав багато догматично-полемічних творів. Життєвий шлях його завершився мученицькою смертю за сповідання християнської віри в 259 р. [Иероним, блж., 1999, с. 207].

Єпископ Євсей Кесарійський, історик християнської Церкви I–III ст., характеризує Кипріана Карфагенського як борця з еретиками та розкольниками, активного полеміста й захисника незалежності Карфагенської Церкви [Євсей Кесарійський, 2013, с. 310–312; с. 319].

З усіх християнських письменників донікейської доби священномученик Кипріан Карфагенський був одним із небагатьох, хто приділяв увагу питанням богословського осмислення Церкви та її устрою. Саме він став автором першого моноеклезіологічного твору «Про єдність Кафоличної Церкви». Йому належать численні трактати та велика епістолярна спадщина. За своїм змістом листи святителя Кипріана є одними з найкращих пам'яток живої богословської думки перших трьох століть християнства, а за стилем, формою викладу, тактом і культурою звернення – найкращим свідченням освіченості ієрарха, його церковної дипломатії, досвіду побудови міжцерковних відносин. Переписка карфагенського предстоятеля цінна не тільки тим, що розкриває біографічний і духовний портрет

автора, а, виходячи з поставлених перед нами завдань, дає змогу простежити розвиток вчення про Церкву у III ст., зрозуміти, які обставини вплинули на формування еклезіологічних поглядів того часу і як відбувалися ці процеси.

Протягом 50-х років III ст. Карфагенську Церкву турбувала низка пов'язаних між собою негативних подій. У 251 р. в Римській імперії за імператора Декія розпочалося гоніння на християн, від яких вимагали виконання язичницького жертвоприношення під час офіційного імперського культу. Це спровокувало появу великої кількості віровідступників – як серед мирян, так і серед духовенства. Віровідступниками вважалися і ті віруючі, які купували письмове підтвердження про участь у імперському культі з метою уникнення переслідування з боку держави. Після припинення гонінь розпочалося повернення відступників у лоно Церкви. Погляди Кипріяна Карфагенського, окремих кліриків та мирян-сповідників щодо процедури та умов прийняття віровідступників у спілкування з Церквою розійшлися. Схожа ситуація склалася і в Римській Церкві. Диякон Римської Церкви Новаціан виступив проти позиції римського єпископа Корнелія щодо поблажливого прийняття до церковного спілкування віровідступників та згодом проголосив себе римським єпископом [Киприан Карфагенский, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 128]. До Новаціана приєднався Карфагенський пресвітер Новат, незгідний із ригористичною позицією Кипріяна щодо віровідступників [Киприан Карфагенский, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 145–147]. Таким чином, у III ст. виник розкол новаціанства та його «ієрархія». Незважаючи на відмінності у практиці повернення до спілкування з Церквою віровідступників, дбаючи про церковну єдність, Кипріан Карфагенський підтримав законного предстоятеля Римської Церкви папу Корнелія [Киприан Карфагенский, 1879, Кн. 1; Ч. 1, 130–132]. У своїх листах до нього він повідомляє про те, що щиро й рішуче схилився до підтвердження його священства заради єдності Церкви: «Ми найбільше піклуємося і повинні дбати, брате, про те, щоб в міру можливостей підтримувати єдність, передану від Господа через апостолів нам, їхнім наступникам, і, наскільки залежить від нас, збирати у Церкву розсіяних та заблукалих овець» [Киприан Карфагенский, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 133]. Називаючи себе та єпископа Корнелія наступниками апостолів, святитель Кипріан підкреслює ідентичність їхнього апостольського приємства як єпископів, а також рівність їхньої достоїнності, як предстоятелів Помісних Церков. Карфагенський святитель повідомляє

Корнелія про межі ввіреної йому Помісної Церкви, яка, крім Проконсульської Африки зі столицею в Карфагені, охоплювала провінції Нумідію та Мавританію [Киприан Карфагенський, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 137]. Кипріан доводить до відома, що у зв'язку з розколом у Римській Церкві з метою недопущення неправдивих чуток він у листах інформував єпископат Карфагенської Церкви про те, що саме Корнелія обрано законним предстоятелем Римської Церкви [Киприан Карфагенський, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 138]. У листах-відповідях, які збереглися, Корнелій називає Кипріана «улюбленим братом», ділиться перебігом церковних справ, радістю повернення до спілкування з Церквою місцевих сповідників [Киприан Карфагенський, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 140]. Він сповіщає Кипріана про подробиці діяльності Новаціана та його послідовників, називає їхні імена, щоб повідомити Карфагенську Церкву, що на даний час ці люди перебувають поза спілкуванням з Римською Церквою [Киприан Карфагенський, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 146].

Зі змісту листування єпископів Кипріана та Корнелія ми можемо зробити висновок про відносини Карфагенської й Римської Церков у 251–253 роках. Кипріан Карфагенський із повагою ставиться до особливостей життя Римської Церкви, підтримує новообраного папу Корнелія, ділиться досвідом та новинами Карфагенської Церкви, допомагає долати труднощі. Корнелій відповідає Кипріанові щиро і з довірою, він не вивищується, визнає його співбратом. Загалом, ми бачимо спілкування двох предстоятелів, які, незважаючи на певні відмінності у способах вирішення одних і тих самих проблем місцевого церковного життя, ставляться з повагою один до одного, будуючи єдину Христову Церкву.

У 253 р. римська влада відправила папу Корнелія на заслання, під час якого він помер [Євсевий Кесарійський, 2013, с. 301]. Наступним римським єпископом став Луцій I, який, переживши заслання і ставши сповідником, помер 254 р. Цього ж року новим предстоятелем Римської Церкви став єпископ Стефан I [Євсевий Кесарійський, 2013, с. 319].

У 254–255 роках у зв'язку з діяльністю «ієрархії» новаціянського розколу та інших еретиків у Карфагенській Церкві постало питання: чи визнавати дійсним хрещення, здійснене схизматиками та еретиками над тими особами, які виявили бажання стати членами Церкви Христової, чи не визнавати і приймати їх через здійснення «Таїнства святого Хрещення». Святитель Кипріан та більшість ієрархів Карфагенської Церкви приймали у

спілкування охрещених у еретичних та схизматичних зібраннях через здійснення «Таїнства святого Хрещення». Римська Церква на чолі з папою Стефаном дотримувалась практики прийому охрещених у ересі чи схизмі через покаяння та покладення рук (Таїнство Миропомазання) [Покровский А., 1914, с. 570–572]. У контексті порушеної проблематики для нас важливо не те, практика якої з Помісних Церков була на той час правильною, а те, як себе поведи в окресленій ситуації їхні предстоятелі і як це вплинуло на міжцерковні відносини того часу.

Незважаючи на те що практика прийняття Карфагенською Церквою охрещених еретичними і схизматичними зібраннями через повторне здійснення «Таїнства святого Хрещення» була погоджена кількома попередніми Соборами (220 р., 236–248 рр.) [Покровский А. 1914, с. 261; с. 351–354], від ієрархів на адресу Кипріана продовжували надходити запити щодо цього питання. Нумідійський єпископат намагався розібратися в проблемі і шукав відповідей у мудрого предстоятеля, який відповідав роз'яснювальними листами, до яких додавав копії соборних рішень [Киприан Карфагенский, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 274–277]. Єпископат Мавританії користувався практикою, яка збігалась із позицію Римської Церкви, і не поспішав її змінювати. Проте до Кипріана все ж таки звернувся мавританський єпископ Квінт із запитом щодо офіційної позиції Карфагену, а також із проханням надіслати копії попередніх соборних рішень. У відповіді Кипріан обґрунтував позицію щодо хрещення і як додатки долучив до листа копії попередніх роз'яснювальних листів та соборних рішень [Киприан Карфагенский, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 278–280]. Також карфагенський святитель просив Квінта передати цю інформацію іншим мавританським єпископам. Звернення Квінта та відповідь на нього Кипріана, як і інші свідчення, підтверджують, що мавританський єпископат на той час перебував у юрисдикції Карфагенської Церкви, а тому був зобов'язаний виконувати соборні рішення. На жаль, надіслані мавританському єпископату матеріали були використані не для вирішення спірного питання, а для того, щоб передати в Рим. Таким чином, папа Стефан отримав офіційні документи Карфагенської Церкви та її предстоятеля, які ілюстрували офіційну аргументацію та позицію щодо хрещення: листи, копії соборних рішень. В особі предстоятеля Римської Церкви мавританський єпископат отримав союзника в полеміці з Карфагеном. Папа Стефан відповідав їм листами, у яких переконував у необхідності дотримуватись попередньої практики щодо хре-

щення. Через листування з мавританським єпископом Юбаяном про цю переписку стало відомо Кипріану Карфагенському [Киприан Карфагенский, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 284–300].

Отже, виходило так, що папа Стефан I втрутився у внутрішні справи африканської Церкви. Розуміючи, що питання про хрещення в Карфагенській Церкві не вирішилося, а ускладнилося, Кипріан вирішує знову порушити це питання на наступному Помісному Соборі й офіційно поінформувати про його рішення римського предстоятеля. Таким чином, він намагався остаточно розв'язати проблему в середовищі місцевого єпископату та перевести спілкування з папою Стефаном I на офіційний рівень. На весні 256 р. у Карфагені за участю єпископів проконсульської Африки та Нумідії (єпископи Мавританії були відсутні) відбувся Помісний Собор. Щодо Таїнства Хрещення було прийняте соборне рішення, яке підтверджувало попередню практику Карфагенської Церкви, а також постанови попередніх місцевих Соборів із цього питання. Прийняті рішення Кипріан відправив папі Стефану I у вигляді соборного послання Карфагенської Церкви. У документі, адресованому Стефану I, засвідчено повагу до римського єпископа і вказано, що мета послання полягає в досягненні істини: «Усе це ми доводимо до твого відання, улюблений брате, як із загальної поваги, так і з любові до тебе, будучи впевненими, що за істинним твоїм благочестям і вірою ти схвалиш все те, що благочесне й правдиве» [Киприан Карфагенский, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 283]. Також отці Карфагенського Собору 256 р. заявляють, що нікого не змушують прийняти карфагенську практику хрещення навернених із ересей, поважають незалежність Римської Церкви та її предстоятеля: «У цій справі і ми нікого не примушуємо, нікому не даємо закону, тому що усякий предстоятель вільний курувати своєю Церквою по своїй волі, маючи дати відповідь про свою діяльність Господу» [Киприан Карфагенский, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 284]. Цією фразою Кипріан нагадує Стефанові, що і він як предстоятель вільний у своїх діях, а очолювана ним Карфагенська Церква незалежна та спроможна самостійно вирішувати свої внутрішні питання. Водночас потрібно звернути увагу і на ієрархічний контекст адресованої Стефану I сентенції, у якій підкреслено, що римський єпископ є таким самим першим єпископом, як і будь який інший перший єпископ помісної Церкви.

Вручити Соборного Листа єпископові Стефанові Кипріан уповноважив декількох архиєреїв. Це свідчить про те, що метою зустрічі було досягнення компромісу, примирення, вирішення

питання через спілкування. Про результати цих переговорів з іронією згадує у своєму листі до Кипріяна Карфагенського єпископ Кесарії Кападокійської Фірміліан: «А як терпеливо і смиренно прийняв він єпископів ваших, відправлених до нього посланцями, коли не допустив їх до спілкування з собою, і крім цього, пам'ятаючи про взаємну повагу і любов, наказав усьому братству не приймати їх до себе в доми, щоб тих, які прийшли, позбавити не тільки миру і спілкування, але навіть гостинного пристановища!» [Киприан Карфагенский, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 337]. Виходячи зі змісту цього повідомлення можна дійти висновку, що таким чином папа Стефан не виявив бажання вступати у євхаристійне спілкування з посланцями Карфагенської Церкви.

Не прийнявши депутації Карфагенської Церкви, єпископ Стефан I знову почав надсилати листи до єпископів Мавританії, якими намагався спростувати рішення Карфагенських соборів і довести свою правоту. Це підтверджує листування єпископа Юбаяна з Кипріаном, де обговорюється хибність римської практики, аргументація якої містилася в нових листах, що надійшли з Риму [Киприан Карфагенский, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 286–288]. Це стало причиною звернення єпископів до Кипріяна за роз'ясненнями. Через певний час після весняного собору 256 р. і неприйняття карфагенських посланців єпископ Стефан все ж таки відповів карфагенському предстоятелю. Документ не зберігся, але про його існування і зміст ми дізнаємося з листа Кипріяна до африканського єпископа Помпія [Киприан Карфагенский, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 301]. Папа вимагав запровадити звичай прийняття навернених із ересей, який практикувала Римська Церква. Цитуючи Стефана I, Кипріан роз'яснює єпископові Понтію позицію Карфагенської Церкви [Киприан Карфагенский, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 301–302].

Розуміючи, що предстоятель Римської Церкви Стефан I не збирається конструктивно дискутувати, а вимагає у Карфагена відмовитись від прийнятого у них порядку дій щодо Хрещення, Кипріан вирішує обговорити це питання з передстоятелями інших помісних Церков, а також провести більший Помісний Собор, у якому б узяли участь єпископи Мавританії. Звернувшись до Фірміліана, єпископа Кесарії Кападокійської, Кипріан отримав цілковиту підтримку, а також дізнався, що римський єпископ Стефан конфліктував щодо хрещальної практики і з деякими східними помісними Церквами: «Що може бути смиреннішим і лагіднішим, як увійти в розлад з такою кількістю єпископів, як з приводу різного роду непорозумінь розривати

мир то зі східними (ми думаємо, що це вам не є невідомим), то з вами – південними?» [Киприан Карфагенский, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 336–337]. У цьому листі позиції Стефана щодо хрещення та особи Кипріана узагальнено такою характеристикою: «Стефан не соромиться виявляти покровительство противникам Церкви і задля захисту еретиків розсікати братство, ба більше – називати Кипріана лжехристом, лжеапостолом і підступним діячем! Усвідомлюючи це все в собі, він поспішив неправдиво приписати іншому те, що справедливо стосується його самого» [Киприан Карфагенский, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 337–338].

Євсевій Кесарійський свідчить, що єпископ Діонісій Олександрійський листувався з папою Стефаном I і неодноразово писав йому з приводу суперечок про хрещення. В одному з листів, який цитує Євсевій, Діонісій, закликаючи Стефана до міжцерковного миру та спілкування, пише таке: «Знай ж тепер, брате, що всі східні і навіть більш віддалені Церкви, раніше розділені, тепер об'єдналися; предстоятелі їхні всі і всюди єдинодушно і невимовно радіють миру, який наступив неочікувано» [Євсевій Кесарійський, 2013, с. 319–320]. Перераховуючи в цьому листі предстоятелів найбільших Помісних Церков, Діонісій Олександрійський підкреслює, що всі вони спілкуються між собою і приходять на допомогу один одному у братській любові.

Заручившись підтримкою на міжцерковному рівні, Кипріан приймає рішення скликати великий Помісний Собор Карфагенської Церкви для того, щоб остаточно закрити питання про хрещення. Восени 256 р. у Карфагені 87 єпископів із Проконсульської Африки, Нумідії та Мавританії зібралися на Помісний Собор для розгляду питання про хрещення. Зміст стенограми цього собору, яка зберіглася під назвою «Думки єпископів» (лат. *Sententiae episcoporum*), свідчить, що під час засідань Собору кожний присутній ієрарх висловив та аргументував свої думки. У преамбулі до цього документу зазначено: «Залишається тепер, щоб про цю саму річ ми кожен особисто повідомили те, що кожен думає, нікого не засуджуючи і не віддаляючи судом від спілкування, якщо хтось думає по-іншому...» [Мнение епископов..., 1914, с. 721]. Завершується пролог стенограми в контексті відносин єпископату як на рівні місцевої Церкви, так і на рівні міжцерковних відносин, надзвичайно важливою фразою: «Ніхто з нас не поставляє себе єпископом єпископів або тиранічною погрозою не приводить своїх товаришів до необхідності послуху, бо кожен єпископ за правом своєї свободи і влади має власне рішення і настільки ж не може бути осудже-

ний іншим, наскільки й сам не може судити іншого» [Мнение епископов..., 1914, с. 721]. У результаті Отці Собору постановили підтвердити рішення попередніх соборів Карфагенської Церкви про повторне хрещення еретиків і схизматиків.

Улітку 257 р. унаслідок гонінь на християн римського імператора Валеріана мученицькою смертю загинув предстоятель Римської Церкви Стефан I. Його наступником став папа Сикст II [Евсевий Кесарийский, 2013, с. 320–321]. Згідно зі свідченням карфагенського диякона Понтія, Сикст відновив спілкування з Карфагенською Церквою. Напередодні мученицької смерті Кипріяна навідати й підтримати його приходив посланець від папи Сикста II – «доброго й миролюбивого священника» [Pontius].

Розглянувши епістолярні документи та історичні свідчення, ми дізналися, з яких причин і якими методами Кипріан відстоював незалежність Карфагенської Церкви від втручань римського єпископа Стефана I. Тепер варто дати відповідь на питання про те, як Кипріан Карфагенський осмислював і чим обґрунтовував незалежність африканської Церкви, а також свої права як предстоятеля та єпископа. Чим була для Кипріяна місцева Церква – тільки частиною Єдиної Кафолічної Церкви, права якої він захищав, чи повною мірою всією Єдиною Кафолічною Церквою Христовою в певному місці й часі – Помісною Церквою з окремим євхаристійним зібранням на чолі з першим єпископом.

Відомий богослов ХХ ст., автор багатьох творів на еkleзіологічну тематику протопресвітер Микола Афанасьєв (1893–1966) дійшов висновку, що Кипріан висловлювався про помісну Церкву лише як про частину Вселенської Церкви. Інтерпретуючи вислів карфагенського священномученика: «Церква по всьому світу одна, розділена Христом на багато членів, і єпископство одне, розгалужене у єдинодушному лиці (сонмі) багатьох єпископів» [Киприан Карфагенский, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 173–174], М. Афанасьєв стверджує, що те, що апостол Павло каже про окремих членів церковного зібрання: «Бо як тіло одне, але має багато членів, усі члени одного тіла, хоч їх багато, утворюють одне тіло... І ви – тіло Христове, а нарізно члени» (I Кор. 12: 12; 27), Кипріан екстраполював на окремі євхаристійні зібрання. На думку прот. М. Афанасьєва, у Кипріяна «кожна окрема церковна громада представлена як окремих член Тіла Христового, а вселенська Церква є сукупністю цих церковних громад», тобто всім Тілом Христа [Афанасьєв Н. прот., 2015, с. 147]. На підставі такої інтерпретації М. Афанасьєв робить висновок, що Кипріан Карфагенський сформулював основні принципи універсальної

еклезіології, згідно з якими будь-які окремі церковні одиниці на чолі з єпископом або першим єпископом є частинами Вселенської-Кафолічної Церкви Христової [Афанасьєв Н. прот., 2015, с. 545]. Такою моделлю універсальної еклезіології згодом стала послуговуватись Римо-Католицька Церква, увінчавши її універсальним єпископом – папою римським. Отже, згідно з М. Афанасьєвим, Кипріан вважав Карфагенську Церкву частиною Кафолічної Церкви, а поняття «Кафолічна Церква» розумів не у якісному (вся Церква), а в кількісному (всі Церкви) контексті.

Варто відзначити, що станом на середину III ст. християнська богословська думка вже оперувала поняттями «вся Церква», «Кафолічна Церква». Христос говорить загалом про всю Церкву: «Побудую Я Церкву мою, і ворота пекла не здолають її» (Мф. 16: 18); апостол Павло пише листи до окремих Помісних Церков і водночас говорить про всю Церкву як Тіло Христове (I Кор. 12: 27). На початку II ст. уперше Церкву називає Кафолічною священномученик Ігнатій Антіохійський: «Де буде єпископ, там повинен бути і народ, так само як де Ісус Христос, там і Кафолічна Церква» [Мужі апостольські, 2010, с. 132], вказуючи, що Церква Христова у всій своїй повноті, вся і повною мірою представлена в помісній Церкві на чолі з єпископом. Священномученик Ірней Ліонський зазначає, що Церква, хоч і розсіяна по цілому світу, проте зміст її віровчення залишається однаковим, бо одна і та сама віра успадкована й зберігається «Церквами в Німеччині та Іспанії, серед кельтських племен і на Сході» [Ірней Ліонський, сщмч. 2013, с. 67–68]. Таким чином, ранні отці Церкви обґрунтовують універсальність помісної Церкви, яка реалізує всю повноту спілкування з Христом для певної локальної спільноти людей. Невже Кипріан Карфагенський думав по-іншому? Полеміка з папою Стефаном і прийняття відповідних соборних резолюцій свідчать про осмислення Кипріаном помісної Церкви в традиціях попередніх церковних авторів. На його богослів'я справила великий вплив творча спадщина карфагенського дидакала Тертуліана, але і той у «Прескрипції проти єретиків» зазначає: «Отже, хоча існує велика кількість Церков, але апостольська, перша Церква, від якої походять усі інші, одна. Тому всі вони перші й апостольські, бо всі складають одну» [Творення Тертуліана, 1912, с. 19].

Аналізуючи богословську спадщину Кипріана Карфагенського, сучасний французький філолог Поль Маттеї зауважує, що поняття «ecclesia catholica» зустрічається в його творах близько 40 разів. На думку цього дослідника, прикметник «catholica» («вся»,

«цілісна», «повною мірою»), ужитий священномучеником, вказує не на вселенскість Церкви, а є антонімом щодо єретичних і схизматичних зібрань, із якими активно полемізував Кипріан [Маттеї П., 2012, с. 50]. Тому, використовуючи це богословське поняття, він не суперечить ранньохристиянським авторам, а позначає правдиву Церкву Христову. Коментуючи назву трактату Кипріана «Про єдність Кафолічної Церкви», Поль Маттеї зазначає, що Кипріан говорить як про Церкву загалом, так і про помісну Церкву [Маттеї П., 2012, с. 50]. У цьому ми переконуємося, коли читаємо: «...Церква одна, хоча будучи багатоплідною і розширюючись, дробиться на велику кількість...» [Кипріан Карфагенський, 1879, Кн. 2; Ч. 2, с. 174]. Тобто велика кількість помісних Церков, як кожна окремо, так і всі разом, продовжують являти собою всю і повною мірою єдину Церкву Христову.

Кореляцію понять Кафолічна й Помісна Церква в еклезиології Кипріана підтверджує зміст його епістолярної спадщини. У листі до нумідійського єпископа Магна він говорить, що «Наречена Христова, яка одна тільки народжує дітей Божих, є одною, – це кафолічна Церква» [Кипріан Карфагенський, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 331]. І в цьому ж листі Кипріан, говорячи про Помісні Церви, що їх заснували апостоли, називає кафолічною Карфагенську Церкву: «влада відпускати гріхи дарована апостолам і Церквам, заснованих від них – посланців Христових, а далі єпископам, які наслідували їх за преємством посвячення. І тому вороги однієї кафолічної Церкви, в якій ми перебуваємо, постають на нас, спадкоємців апостолів, присвоюючи собі, на протипагу нам, незаконне священство і споруджуючи чужі вівтарі» [Кипріан Карфагенський, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 332; 333].

Коментуючи полеміку Римської та Карфагенської Церков щодо хрещення в III ст., протопресвітер М. Афанасьєв визнає і констатує, що Кипріан «безпосередньо сприймав єдність своєї церковної громади як єдність Церкви, повноту її вселенської природи і свою єдність з нею... Він відштовхувався не від свого поняття вселенської Церкви, а від безпосереднього досвіду своєї церковної громади» [Афанасьєв Н. протопрес. 2015, с. 149–150].

Осмилення Кипріаном Карфагенським кафолічності Церкви в традиції попереднього церковного передання доводить і розкриває його вчення про єпископа місцевої Церкви. У листі до Пупіана Кипріан зазначає, що «єпископ у Церкві й Церква в єпископі, і хто не з єпископом, той не в Церкві» [Кипріан Карфагенський, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 257]. Без єпископа місцева християнська громада – Помісна Церква – не звершить євхаристії, а єпископ не

зможе її звершити без місцевої Церкви. Саме завдяки звершенню євхаристії в певному місці Церква є Помісною, але водночас вона є всією Церквою, Кафолічною Церквою, Тілом Христа – через таїнство Його Тіла і Крові. Відповідно, жодний єпископ, поставлений Духом Святим звершувати це велике таїнство й приводити паству до єднання з Богом, не може проголосити себе єпископом над єпископами або єпископом над іншою Церквою. Як і жодна громада віруючих, Помісна Церква не може заявити, що вона онтологічно є вищою чи кращою за інші Помісні Церкви.

У зв'язку з появою ієрархій єретичних і схизматичних зібрань, Кипріан вважає своїм обов'язком підкреслити, що «єпископство одне і кожен з єпископів цілісно в ньому бере участь. Так і Церква одна...» [Киприан Карфагенский, 1879, Кн. 2; Ч. 2, с. 174]. Розкриваючи це вчення, карфагенський святий використовує євангельські слова Спасителя про будівництво Церкви на апостолі Петрі (Мф. 16: 18) і зауважує, що кожен апостол був тим, що й апостол Петро [Киприан Карфагенский, 1879, Кн. 2; Ч. 2, с. 173]. Отже, єпископське служіння існує завдяки апостольському приємству в Церкві, і тому єпископство єдине, бо поза Церквою його немає. Він символічно називає Римську Церкву кафедрою апостола Петра, висловлюючи повагу до Церкви-матері [Молчанов А., свящ., 1888 с. 260], але, згідно з ученням Кипріана про єпископа як продовжувача справи святих апостолів, кожна з Помісних Церков є апостольською кафедрою і загалом Церква є апостольською. Саме таку інтерпретацію вчення Кипріана про вищу церковну ієрархію підтверджують вже згадані факти: заява Кипріана в листі папі Стефану: «усякий престоютель вільний керувати своєю Церквою за своєю волею, маючи дати відповідь про свою діяльність Господу» [Киприан Карфагенский, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 284] та «Думки єпископів...» Помісного Собору 256 р.: «Ніхто з нас не поставляє себе єпископом єпископів або тиранічною погрозою не приводить своїх товаришів до необхідності послууху...» [Мнение єпископов..., 1914, с. 721]».

Важливим аспектом реалізації Кафолічності Церкви як основи її повноти і незалежності, згідно з Кипріаном, було спілкування між Помісними Церквами та їхніми предстоятелями. У листі до нумідійського єпископа Антоніана карфагенський предстоятель, згадуючи про різні погляди й практику єпископів щодо покайної дисципліни та збереження між ними миру, зазначає: «Коли підтримується зв'язок у згоді та зберігається нероздільним таїнство Кафолічної Церкви, то кожен єпископ діє на свій розсуд, маючи віддати звіт Господу про свою діяльність» [Киприан Карфагенс-

кий, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 170]. Перебуваючи в напружених стосунках із папою Стефаном, Кипріан не бажає розривати відносин двох Церков, адже для нього Кафолічність Карфагенської Церкви реалізується у спілкуванні. Початком цього спілкування для Кипріана є рукоположення єпископа іншими єпископами: «Найближчі єпископи мають зібратися в тієї пастви, для якої поставляється предстоятель, і обрати єпископа в присутності народу» [Кипріан Карфагенський, 1879, Кн. 1; Ч. 1, с. 270]. У 1-му Апостольському правилі говориться, що єпископа нехай поставляють щонайменше два єпископи [Правила Православної Церкви, 2015, с. 83]. Для християнського передання і для Кипріана Помісна Церква є Кафолічною, тому що її єпископа рукоположили ієрархи інших місцевих Церков, з якими він продовжує перебувати у спілкуванні.

Проаналізувавши епістолярну спадщину священномученика Кипріана в контексті проблематики незалежності Карфагенської Церкви ми зробили такі висновки:

1. У середині III ст. Карфагенська Церква була автокефальною Помісною Церквою з понад сотнею єпископій, які розміщувалися в римських провінціях Проконсульська Африка, Нумідія та Мавританія. Про це свідчить листування Кипріана з римськими єпископами та ієрархами африканських провінцій, а також проведення місцевих Соборів на чолі з карфагенським предстоятелем.

2. Першопричиною активної полеміки між папою Стефаном I і Кипріаном Карфагенським стала різниця в практиці Римської і Карфагенської Церков щодо прийому до спілкування з Церквою людей, охрещених в еретичних і схизматичних зібраннях. Проте неузгодженість цього питання в Карфагенській Церкві і наявність єпископів, які тяжіли до практики Римської Церкви та зверталися за роз'ясненнями до Риму, загострили проблему як на внутрішньоцерковному, так і на міжцерковному рівні. Римський єпископ продовжував надсилати ієрархам Карфагенської Церкви листи з критикою звичаїв їхньої Церкви щодо хрещення, ігноруючи Кипріана як предстоятеля, що було грубим втручанням у внутрішні справи незалежної Помісної Церкви. Унаслідок цих обставин Кипріан Карфагенський скликав кілька місцевих Соборів 255–256 років, які підтвердили практику перехрещення, а їхні рішення були надіслані в Рим. Аналіз епістолярного спілкування Кипріана свідчить, що римський єпископ Стефан не прийняв соборної депутації Кипріана, він не бажав спілкуватися з Карфагенською Церквою на євхаристійному та дипломатичному рівнях, продовжував

надсилати послання африканському єпископату, в ультимативній формі вимагав виконувати вказівки щодо хрещення, мав конфліктні стосунки через це з іншими Помісними Церквами.

3. Здійснення історико-канонічного аналізу листування Кипріяна, пов'язаного з хрещальною полемікою, дає, на нашу думку, можливість максимально об'єктивно інтерпретувати богословські погляди Кипріяна щодо Церкви та її незалежності. Для Карфагенського предстоятеля незалежність і цілісність африканської Церкви були не просто юрисдикційно-дисциплінарним питанням, а в першу чергу невід'ємними еклезіологічними складовими життя Помісної Церкви. Згідно з Кипріяном, Церква Христова є єдиною і кафолічною не в кількісному, а в якісному вимірі. Відповідно, кожна Помісна Церква, як про це сказано у творі «Про єдність Церкви», і Карфагенська Церква, як це підтверджують листи та полеміка Кипріяна, є єдиними й кафолічними, що обумовлює їхню неподільність і незалежність.

4. Осмислення Кафолічності Помісної Церкви Кипріяну Карфагенському вдалося найкраще виразити через вчення про єдність, повноту влади і незалежність єпископату місцевої Церкви. Кипріян підкреслює, що єпископ є продовжувачем справи святих апостолів. Як кожний апостол був тим самим, що й апостол Петро, так і кожен єпископ місцевої Церкви є не меншим і не більшим за своїх співбратів предстоятелів і ніхто з них не може назвати себе єпископом над єпископами. Отже, якщо предстоятелі місцевих Церков є рівними один одному за єпископським саном і предстоятельським служінням, то і ведені ними до спасіння Помісні Церкви тотожні одна одній. Кожна з місцевих Церков, як і всі вони разом, є всією повнотою Церкви Христової – Тілом Христовим, що реалізується в спільному звершенні таїнств, спілкуванні єпископату. У випадку розглянутих нами відносин Римської і Карфагенської помісних Церков ми переконалися як не погоджене на той час на загальноцерковному рівні питання про хрещення при категоричному підході папи Стефана перетворилося на втручання Риму в справу іншої місцевої Церкви. Чимало невирішених питань Церква Христова має й сьогодні, одним із них є процедура утворення нових автокефальних Помісних Церков. Вирішити його, як показує досвід спілкування Римської та Карфагенської Церков, можна не шляхом розірвання євхаристії та ультиматумів, а навпаки, через спілкування, пошук істинного й корисного для Церкви рішення. Такі стосунки ми б характеризували як «процес перехорези Церков», коли, поважаючи і зберігаючи цілісність одна одної, Помісні Церкви – кожна окремо і всі разом – реалізу-

ють Єдину Кафолічну Церкву Христову. У ХХ ст. протопресвітер М. Афанасьєв нагадав християнській спільноті, що Церква реалізується в Євхаристії. У ХХІ ст. ми повинні пам'ятати, що Церква і Євхаристія не можуть реалізуватися без спілкування.

Джерела

1. Біблія: Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту. Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. 1407 с.
2. Евсевий Кесарийский. Церковная история / вввод. ст., коммент., библиотгр. список и указатели И. В. Кривушина. Санкт-Петербург: «Издательство Олега Абышко», 2013. 544 с
3. Иероним Стридонский. О знаменитых мужах // Подвижники: избранные жизнеописания и труды. Самара: Издательский дом «Агни», 1999. Кн. 2. С. 177–224.
4. Иринея, священномученик, епископ Лионский. Творіння / за ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. Київської православної богословської академії УПЦ Київського Патріархату]. Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. 620, [4] с.
5. Киприан Карфагенский. Библиотека творений св. отцов и учителей церкви западных, издаваемая при Киевской духовной академии. Творения св. священномученика Киприана еп. Карфагенского. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1879. Кн. 1; Ч. 1. ХСІ; 361 с.
6. Киприан Карфагенский. Библиотека творений св. отцов и учителей церкви западных, издаваемая при Киевской духовной академии. Творения св. священномученика Киприана еп. Карфагенского. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1879. Кн. 2; Ч. 2. 368 с.
7. Мнение епископов в числе LXXXVII-ми о подлежащих крещению еретиках // Покровский А. Соборы древней Церкви эпохи первых трех веков. Сергиев Посад: Моск. Губ. Типография И. И. Иванова, 1914. С. 721–734.
8. Мужі апостольські: збірка писань мужів апостольських у перекладі українською мовою викладачів та аспірантів Київської православної богословської академії / за ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [автор вступу та передмов до книг прот. О. Трофимлюк]. Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. 304 с.
9. Правила Православної Церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша) / Київська православна богословська академія; упоряд. і перекл. С. М. Чокалюк. Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2015. Ч. 1. 815, [1] с.
10. Правила Святых Вселенских Соборов с толкованиями. Москва: Изд. Московского Общества любителей духовного просвещения, 1886–1887. 736 с.
11. Творенія Тертуліана, пресвітера Карфагенського. Ч. 2: Догматико-полемические сочинения. / Переводъ Н. Н. Щеглова. Киевъ: Типографія Акціонернаго Общества: «Петръ Барскій въ Киевъ», 1912. 310 с.
12. Pontius, the Deacon. Life and Passion of St. Cyprian // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.newadvent.org/fathers/0505.htm>

Література

13. Афанасьев Н., протопр. Церковь Божия во Христе: Сборник статей / [сост. А. А. Платонов; сост., пер., ред. В. В. Александров; пер. свящ. Ф. Парфенов]. Москва: Изд-во ПСТГУ, 2015. 704 с.
14. Молчанов А., свящ. Св. Киприан Карфагенский и его учение о церкви. Казань: Тип. Императорского университета, 1888. 379 с. (VI)
15. Нецветаев Д., прот., Жизнь древней Карфагенской церкви в римский период. Москва: Арт Волхонка, 2018. 272 с.
16. Покровский А. Соборы древней Церкви эпохи первых трех веков. Сергиев Посад: Моск. Губ. Типография И. И. Иванова, 1914. 807 с.

17. Маттеї П. Римський примать в восприятти африканских христіан: предисто-
рия, содержание и исторические следствия // Вестник ПСТГУ. № 4 (47). С. 40–61.

Dzherela:

1. Bibliia: Knyhy Sviashchennoho Pysannia Staroho i Novoho Zavitu. Kyiv: Vydavnychiy viddil Ukrainkoï Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2004. 1407 s.
2. Evseyi Kesaryiskyi. Tserkovnaia ystoriia / vvod. st., komment., byblyohr. spysok y ukazately Y. V. Kryvushyna. Sankt-Peterburg: «Izdatelstvo Oleha Abyshko», 2013. – 544 s.
3. Ieronym Strydonskyi O znamenytykh muzhakh // Podvizhnyki: izbrannye zhyzneopysanyia i trudy. Samara: Yzdatelskyi dom «Ahny», 1999. Kn. 2. S. 177–224.
4. Irynei, yepyskop Lionskyi, sshchmch. Tvorinnia / pid red. Sviatiishoho Patriarkha Kyivskoho i vsiiei Rusy-Ukrainy Filareta; [per. Kyivskoi pravoslavnoi bohoslovskoi akademii UPTs Kyivskoho Patriarkhatu]. Kyiv: Vydavnychiy viddil UPTs Kyivskoho Patriarkhatu, 2013. 620, [4] s.
5. Kiprian Karfahenskiï. Biblioteka tvorenii sv. ottsov i uchitelei tserkvi zapadnykh, izdavaemaia pri Kievskoi dukhovnoi akademii. Tvorennia sv. sviashchennomuchenika Kipriana ep. Karfahenskoho. Kiev: Typ. H. T. Korchak-Novytskoho, 1879. Kn. 1; Ch. 1. XCII; 361 s.
6. Kiprian Karfahenskiï. Biblioteka tvorenii sv. ottsov i uchitelei tserkvi zapadnykh, izdavaemaia pri Kievskoi dukhovnoi akademii. Tvorennia sv. sviashchennomuchenika Kipriana ep. Karfahenskoho. Kiev: Typ. H. T. Korchak-Novytskoho, 1879. Kn. 2.; Ch. 2. 368 s.
7. Mnenie episkopov v chisle LXXXVII o podlezhashchikh kreshcheniiu eretikakh // Pokrovskiy A. Sobory drevnei Tserkvi epokhi pervykh trekh vekov. Serhiev Posad: Mosk. Hub. Typohrafiia I. I. Ivanova, 1914. S. 721–734.
8. Muzhi apostolski: zbirka pysan muzhiv apostolskykh u perekladi ukrainskoïu movoïu vykladachiv ta aspirantiv Kyivskoi pravoslavnoi bohoslovskoi akademii / pid. red. Sviatiishoho Patriarkha Kyivskoho i vsiiei Rusy-Ukrainy Filareta; [avtor vstupu ta peredmov do knyh prot. Oleksandr Trofymliuk]. Kyiv: Vydavnychiy viddil UPTs Kyivskoho Patriarkhatu, 2010. 304 s.
9. Pravyla Pravoslavnoi Tserkvy z tlumachenniamy yepyskopa Nykodyma (Milasha) / Kyivska pravoslavna bohoslovka akademiia; uporiad. i perekl. S. M. Chokaliuk. Kyiv: Vydavnychiy viddil UPTs Kyivskoho Patriarkhatu, 2015. Ch. 1. 815, [1] s.
10. Pravila Sviatykh Vselenskikh Soborov s tolkovanniamy. Moskva: Izd. Moskovskoho Obshchestva liubitelei dukhovnoho prosvishcheniia, 1886–1887. 736 s.
11. Tvorennia Tertulliana, presvytera Karøahenskaho. Ch. 2: Dohmatiko-polemicheskie sochineniia. / Perevod N. N. Shcheglova. Kiev: Tipohrafiia Aktsionernaho Obshchestva: «Petrъ Barskiï vъ Kieve», 1912. 310 s.
12. Pontius, *the Deacon*. Life and Passion of St. Cyprian // [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.newadvent.org/fathers/0505.htm>

Literatura

13. Afanasev N. protopr. Tserkov Bozhya vo Khryste: Sbornyk statei / [sost. A. A. Platonov; sost., per., red. V. V. Aleksandrov; per. sviashch. F. Parfenov]. Moskva: Izd-vo PSTHU, 2015. 704 s.
14. Molchanov A., sviashch., Sv. Kiprian Karfahenskiï i eho uchenie o tserkvi. Kazan: Typ. Imperatorskoho univesiteta, 1888. 379 s. (VI)
15. Netsvetaev D., prot. Zhyzn drevnei Karfahenskoï tserkvi v rymskii period. Moskva: Art Volkhonka, 2018. 272 s.
16. Pokrovskiy A. Sobory drevnei Tserkvi epokhi pervykh trekh vekov. Serhiev Posad: Mosk. Hub. Typohrafiia I. I. Ivanova, 1914. 807 s.
17. Matthey P. Rymskii pryma v vospriyatii afrikanskikh khristyan: predistoriia, soderzhanie i istoricheskie sledstviia // Vestnik PSTHU. № 4 (47). S. 40–61.